

Романуха О.М.

Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Донецьк, Україна, e-mail: Romanukha@mail.ru

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРИСУТНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Romanukha O.M.

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky, Donetsk, Ukraine, e-mail: Romanukha@mail.ru

SOCIO-PHILOSOPHIC ASPECTS OF PRESENCE OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN ETHNOCULTURAL SPACE OF UKRAINE

***Мета.** Дослідити соціально-філософські аспекти присутності російської мови в етнокультурному просторі України.*

***Методика.** Теоретико-методологічну основу статті складає діалектичний підхід до пізнання соціально-філософської реальності, об'єктивний погляд на суспільно-політичні події сьогодення. Ураховуючи це, автор в основу дослідження поклав загальнонаукові і теоретичні методи: аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, аналогії, спостереження, опису тощо. Вони активно використовувались в поєднанні з інструментарієм конкретно-філософських і міждисциплінарних методів: індукції, дедукції, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, статистично-аналітичного. Усе це надало змогу позбутися схематизму й суб'єктивізму, висвітлити проблему комплексно й всебічно.*

***Результати.** У ході дослідження автор дійшов таких висновків: феномен російської мови в етнокультурному просторі України обумовлений низкою історичних, політичних та економічних причин, що формувалися протягом багатьох років; якщо на перших етапах української історії російська мова запроваджувалась адміністративними методами управління, то сьогодні вона вже перетворилась на організм, що функціонує самостійно; російська мова де фактор стає фактором формування іншої культури, що інтегрує, що тіснить позиції традиційної української, однак не знищує її; ця ситуація на регіональному рівні не становить загрози українській державності, оскільки вибудовується на мовному, а не етнокультурному принципі; ці процеси багато в чому є наслідком загальносвітових тенденцій глобалізації, які охопили український простір не лише в сфері культури, але й економіки, політики тощо; непотрібно забувати – російська мова є міжнародною та використовується не лише на просторі СНД, але й за його межами; ураховуючи вищезазначене стверджувати про цілеспрямовану експансію російської мови є помилковим.*

***Наукова новизна.** Встановлено взаємозв'язок між станом мовного питання в Україні та розвитком її етнокультурного простору.*

***Практична значущість.** Полягає в пропозиціях деполітизації мовного питання в Україні, просування на ринок якісного, конкурентоспроможного україномовного продукту (книг, музики, кіно), не намаганні адміністративного витіснення російської мови з культурного простору України.*

***Ключові слова:** мова, культура, Україна, Російська Федерація, етнокультурний простір, етнос, присутність.*

Актуальність теми дослідження. Суспільне життя утворює надзвичайно складну систему, кожен елемент якої пов'язаний з усіма іншими генетично,

змістовно й функціонально. Одним із таких елементів є мова. Мова – суспільне явище, найважливіший засіб влаштування людських стосунків. З її допомогою люди здатні порозумітися, здійснюють обмін думками, набувають знань, передають їх нащадкам, мають змогу організувати спільну діяльність в усіх галузях людської практики. Із мови починається ідентифікація особистості її становлення як частини соціуму. Зважаючи на це, кожна держава світу приділяє розвитку національної мови велику увагу. Проголосивши незалежність в 1991 р., Україна не стала винятком, однак історичні, географічні, культурні особливості призвели до політизації мовного питання в Україні і перетворення його у складне переплетіння суспільно-політичних факторів, вимагаючи формування власної моделі виходу з ситуації, що існує.

Постановка проблеми. Ураховуючи значення мови у формуванні державницької ідеології, національної культури, ідентичності, необхідно визначити причини поширення російської мови в Україні, її вплив на розвиток українського культурного простору, рівень небезпеки цієї ситуації та прорахувати подальші перспективи її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на вагому роль мови в становленні українського суспільства та державності, вивченню цього питання приділяється значна увага. Одним з перших його торкнувся в межах соціокультурних аспектів І. Дзюба [1]. Розглядаючи мову як важливу складову нації, культури, самобутності, автор відзначив необхідність підтримки та розвитку української мови як стрижня державності, використання мов інших національностей мало відбуватися в законодавчих рамках дотримання прав національних меншин. Із часом підходи до вивчення питання змінилися. Цьому сприяла політизація питання російської мови, використання його в передвиборних програмах різних партій. Так, дослідник Д. Хоровітц відзначив політичність мовного питання, особливо в умовах динамічних соціальних змін, що переживала Україна [2]. Погрібний звернув увагу на історичне коріння мови та висловив думку про те, що мова – це мова роду, а не материнська, тому є важливою частиною політичного життя нації [3]. В. Русанівський висловив думку, що мова консолідує народ у часі і просторі і має більш ширше значення, ніж зазвичай, тобто це – етномова. У розпал дискусій до вивчення цього питання долучалися навіть суспільні діячі. Так, Президент України 1994-2004 рр. Л. Кучма відзначив: «Мова не існує сама по собі, мова – це завжди відповідний шар культури. Це страшенно вразлива сфера, у ній ніколи не можна перегинати. ХХ століття навчило нас, що конфронтації стосовно мовних переваг рано чи пізно ведуть до конфронтації соціокультурних і політичних...» [4, с. 284]. Отже, на цей момент досліджено низку аспектів присутності російської мови в Україні, однак, незважаючи на це, мало розглянутими залишаються соціокультурні складові мовного питання.

Мета роботи полягає у дослідженні соціально-філософських аспектів присутності російської мови в етнокультурному просторі України.

Виклад основного матеріалу. Російська мова дуже сильно увійшла в життя громадян України. Підвалини цієї ситуації закладались з часів Російської імперії та Радянського Союзу. Як їх складова контролю над Україною приділялась особлива увага: активно проводилась асимілювальна політика; пропаганда

російської мови (Валуєвський указ, Ємський циркуляр, Постанови ЦК КПРС про розширення вжитку російської мови як загальносоюзної та ін.). Такий перебіг обставин призвів до того, що в Україні сформувалась велика російська громада, а значна частина населення стала російськомовною. За даними Всесоюзного перепису населення 1959 р., 93,5% українців ще визнавали українську мову своєю рідною, проте з року в рік цей показник невпинно зменшувався – до 91,4% у 1970 р., 89,4% у 1979 р., 87,7% у 1989 р. [5, с. 64]. Проголосивши самостійність, український уряд відразу став на позиції розвитку української мови, однак, зіткнувшись з низкою проблем, мусив змінити стратегію розвитку в напрямку мультикультурності та мовної толерантності. І хоча в Конституції України державною мовою була проголошена українська, політизація питання присутності російської мови змусила владу 2012 р. прийняти закон «Про регіональні мови», надавши російській можливість не лише вільної присутності, але й самостійного розвитку в етнокультурному українському просторі.

Саме стабільна присутність російської мови в Україні, незважаючи на певні, хоч і формальні кроки українізації, призвела до початку осмислення причин цього. Так, за даними перепису 2001 р. російську мову назвали рідною 29,6% (14,3 млн) населення, що на 3,2 відсоткових пункту менше, ніж у 1989 р. Однак в областях півдня та сходу України частка українців, які вважали рідною російську мову, збільшилась. Наприклад, упродовж 90-х років (1989-2001 рр.) у Донецькій області вона зросла на 18,4%, у Луганській області на 15,7%, в Автономній Республіці Крим – на 12,1%, в Запорізькій області – на 7,9%, у Харківській – на 5,3% (на тлі збільшення загальної кількості населення з рідною українською мовою) [6].

Такі успіхи та невдачі влади можна пояснити наступним чином. Зіставивши кількість росіян і українців, зазначимо, що за незначного зростання чисельності українців (120 тис.) серед них відбулось значне збільшення осіб, які вибрали російську мову своєю рідною (1 млн). При цьому кількість росіян, що обрали своєю рідною мовою українську збільшилась лише на 150 тисяч, за одночасного скорочення їх кількості на 3,3 млн. Виходячи з цього, можна зробити висновки, що розширення вживання української мови відбулось за рахунок зменшення кількості росіян, а не вдалій державній політиці. Ця ситуація показала неможливість вирішення мовного питання законодавчим шляхом і трансформацію ситуації з мовної в культурну. Де факто російська мова в Україні перетворилась на автономний організм, що здатен до самостійного розвитку та існування. Російська мова стала основою формування на Південно-східних територіях України нової культури, руською за мовою, однак не етнічністю [7, с. 314].

Причин такої ситуації можна виокремити декілька. Перш за все, українська і російська мови несуть різне функціональне навантаження. Для порівняння, функції російської мови в Російській Федерації не обмежуються лише задоволенням потреби міжнаціонального спілкування. Її перетворили на об'єкт міжнародної політики. Такі різні підходи до місця мови в середині держав визначили і характер їх подальших взаємовідносин.

Паралельно із заявами про міжнародну роль російської мови, Російська Федерація проводить широко розгорнуту кампанію з її пропаганди: організовує

різноманітні свята, конференції, олімпіади. Росія пильно слідкує за перебігом подій та намагається впливати на них.

Одночасно мовне питання активно впливає на перебіг внутрішньополітичних процесів і використовується різними політичними силами. Жодна передвиборча компанія України не пройшла без його підняття. Велику роль в збереженні і подальшому розвитку російської мови відіграють російські національно-культурні товариства, що створили в Україні.

Серед інших причини домінування російської мови виділимо її поширення в книговидавничій сфері України та засобах масової інформації. Цьому сприяє: наявність в бібліотеках великої кількості російськомовної літератури; невдала податкова політика держави стосовно до українських книговидавців; не сформованість внутрішнього ринку; залежність у постачанні сировини та обладнання з Російської Федерації; неоднакове співвідношення в місцях продажу наукової та ненаукової літератури українською і російською мовами; проблема перекладу українською мовою; комерційна спрямованість діяльності російських видавництв на території України; технологічна залежність України від Російської Федерації у трансляції телесигналу (поч. 90-х років ХХ ст.); світові процеси глобалізації; утворення і поширення діяльності на території України світових інформаційних компаній, що прийшли на простір СНД через Москву; витіснення регіональних ЗМІ республіканськими чи світовими; популярність колишніх радянських видань, що з розпадом Союзу не припинили своєї діяльності; підтримка Російської Федерації власних ЗМІ.

Думки науковців із цього приводу є різними. Аналізуючи цю ситуацію, О. Лановенка взагалі схильна виокремлювати за мовною ознакою чотири групи населення в Україні: україномовне, російськомовне, білінгви, а також група яка розмовляє на суржику. Також М. Рябчук, який, спираючись на результати опитувань, умовно поділяє населення України на українських монолінгвів (20%), українських білінгвів (52%), російських білінгвів (8%) та російських монолінгвів (14%). Якщо ж ідеться про якість мови, то населення краю, виявляється, розмовляє українською (40%), російською (42%), а також різноманітними видами суржика (18%) [5, с. 29].

Схожі з цими думками і дані соціологічних досліджень. За даними Київського міжнародного інституту соціології, доросле населення України складається переважно з трьох великих лінгвоетнічних груп: близько 40% – українці, що говорять українською мовою, близько 33% – російськомовні українці і приблизно 21% – російськомовні росіяни (україномовні росіяни становлять 1% і 6% припадає на інших) [8].

На думку Л. Ази, «той факт, що майже кожен третій респондент вважає рідною російську мову і під час сімейного спілкування шанси обох мов практично зрівнюються, змушує зважати на особливості прояву існуючої в країні двомовності». Дослідниця вважає, що «двомовність не є великою проблемою для всіх опитаних, скажімо, близько 30% респондентів спілкуються в сім'ї українською або російською мовами, залежно від ситуації. До того ж із роками ця тенденція набуває подальшого розвитку. Особливо це помітно серед респондентів із вищою освітою і у віці до 30 років. Використання ними під час спілкування

тієї чи іншої мови стає все більш природним. Тому, уникаючи надмірної політизованості мовної проблеми, вже час поглянути на неї крізь призму культурного розвитку людини».

У зв'язку із цим багато вчених схильні розглядати українське суспільство як розділене не за етнічною, а за етнолінгвістичною ознакою. І це не є вирок. У сучасних багатонаціональних демократичних державах білінгвізм є поширеною культурною і соціальною традицією (наприклад, іспано-англійський білінгвізм у США). На думку О. Лановенка, «...в Україні історично склалися умови для розв'язання проблеми мови саме на терені білінгвізму, тим більше, що білінгвізм і пов'язана з ним внутрішня толерантність... найбільш відповідає менталітету пересічного українця» [9, с. 166].

У цій ситуації незайвим буде світовий досвід. Так, у розробках канадської лінгвістичної школи, яка спеціально займається проблемами двомовності в освіті, чітко окреслено шляхи мінімізації вад двомовності на особистісному рівні. Важливо, по-перше, щоб друга мова засвоювалася одночасно з першою в ранньому дитинстві – тоді людина впродовж усього життя не відчуває мовних труднощів і легко переходить з однієї мови на іншу. Якщо ж другу мову дитина, що виросла в одномовному середовищі, починає засвоювати лише у школі, вона, як правило, рідко використовує її в побуті, віддаючи їй перевагу на рівні офіційних контактів і соціальних функцій. Для України з її специфічною мовною ситуацією оптимальним є так званий білінгвізм, що зберігає, який передбачає оволодіння одночасно двома мовами. На відміну від так званого білінгвізму, що витісняє, оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної, материнської мови. Але проблема, яка з двох мов є для людини основною, залишається і часто важко піддається однозначному визначенню. Характер співіснування двох мовних кодів у свідомості індивідів великою мірою залежить від умов засвоєння нерідної мови і мовного середовища [10, с. 278].

Висновки. Як бачимо, феномен російської мови в етнокультурному просторі України обумовлений низкою історичних, політичних та економічних причин. Якщо на перших етапах української історії російська мова запроваджувалась адміністративними методами керування, то сьогодні вона вже перетворилась на організм, що функціонує самостійно. І продовжує існувати, не дивлячись навіть на певні зміни мовної політики. Причин цьому вдосталь: зовнішній фактор, світові процеси глобалізації, внутрішня неорганізованість суспільства та ін. Російська мова де факто стає інтегрувальним фактором формування другої культури, що тіснить позиції традиційної української, однак не знищує її. Співіснування цих двох культур можна порівняти з взаємодією культури та субкультури, коли субкультура, базуючись на принципах культури, розвивається, заміщуючи з часом культуру та перетворюючись на офіційну культуру. Така ситуація на регіональному рівні не становить загрози українській державності, оскільки вибудовується на мовному, а не етнокультурному принципі. Ці процеси багато в чому є наслідком загальносвітових тенденцій глобалізації, які охопили український простір не лише в сфері культури, але й економіки, політики тощо. Непотрібно забувати – російська мова є міжнародною та використовується не лише на просторі СНД, але й за його межами. Її знання відкриває широкі

можливості та робить спілкування між людьми безперешкодним. Тому стверджувати про цілеспрямовану експансію є помилковим. Згідно з соціологічними дослідженнями більшість громадян України володіє як українською, так і російською мовами. А вибір мови спілкування – це вже справа кожної людини, що залежить від різних факторів. При цьому, за даними Донецького інформаційно-аналітичного центру, у 2002 р. до десятка найактуальніших проблем російськомовного Донецька його мешканці внесли безробіття, екологію, високі ціни, злочинність, економічну кризу, низький рівень життя, маленькі зарплати та пенсії. Мовного питання серед них не має.

Список літератури / References:

1. Дзюба І. Кілька слів про культуру / І. Дзюба // Українська культура. – 1992. – № 6. – С. 16.
Dziuba, I. (1992), “Several words about culture”, *Ukrainika kultura*, no. 6, p.16.
2. Коростелев А.Д. Язык – источник согласия и противоречий / А.Д. Коростелев // Социальная и культурная дистанция. Опыт многонациональной России. – М.: Изд-во ИС РАН. – 1998. – С.171-187.
Korostelev, A.D. (1998), “Language - a source of the consent and contradiction”, *Sotsialnaia i kulturnaia distantsiia. Opyt mnogonatsionalnoi Rossii*, pp.171-187.
3. Погрібний А. Поклик дужого чину (З розмов про наболіле) / А. Погрібний. – К.: Просвіта, 2004. – 496 с.
Pogribnyi, A. (2004), *Poklyk duzhogo chynu (Z rozmov pro nabolile)* [Urge sane rank (From talk about painful)], Prosvita, Kiev, Ukraine.
4. Кучма Л.Д. Україна – не Росія / Л.Д. Кучма. – М.: Время, 2003. – 559 с.
Kuchma, L.D. (2003), *Ukraine – ne Rosiia* [Ukraine – not Russia], Vremia, Moscow, Russia.
5. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
Riabchuk, M. (2003), *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny* [Two Ukraines – a real borders, virtual wars], Kritika, Kiev, Ukraine.
6. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленко. – К.: Техніка, 2003. – 690 с.
Statistical yearbook of the Ukraine for 2002 (2003), Tekhnika, Kiev, Ukraine.
7. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І.Ф. Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
Kuras, I.F. (2004), *Etnopolitohiia. Pershi kroky stanovlennia* [Etnopolitology. First steps of the formation], Geneza, Kiev, Ukraine.
8. Хмелько В. Правобережна і Лівобережна Україна: лінгвоетнічні структури та соціальні орієнтації / В. Хмелько // Демос. – 1995. – № 1. – С. 12-15.
Khmelko, V. (1995), “Right-bank and left-bank Ukraine: linguistic and ethics of the structure and social orientations”, *Demos*, no. 1, pp. 12-15.
9. Лановенко О.П. Украина: перспективы ассимиляции, федерализации или интеграции языков и культур / О.П. Лановенко // Диалог украинской и русской культур в Украине: матер. III конф.; редкол.: Н.А. Шульга (гл. ред.) и др. – К., 1999. – 256 с.

Lanovenko, O.P. (1999), "Ukraine: prospects to assimilations, federalization or integrations of the languages and cultures", *Dialog ukrainskoi i russkoi kultur v Ukraine: mater. III konf.*, Kiev, p. 256.

10. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л.П. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

Nagorna, L.P. (2005), *Politychna mova i movna polityka: diapazon mozhlyvostei politychnoi lingvistyky* [Political language and language policy: range of the possibilities of the political linguistics], Svitogliad, Kiev, Ukraine.

Цель. Исследовать социально-философские аспекты присутствия русского языка в этнокультурном пространстве Украины.

Методика. Теоретико-методологическую основу статьи составляет диалектический подход к познанию социально-философской реальности, объективный взгляд на общественно-политические события настоящего. В основе исследований лежат общенаучные и теоретические методы: анализа, синтеза, абстракции, обобщения, аналогии, наблюдения, описания. Они активно использовались в сочетании с инструментарием конкретно философских и междисциплинарных методов: индукции, дедукции, сравнительно-исторического, проблемно-хронологического, статистическо-аналитического. Все это дало возможность избавиться от схематизма и субъективизма, осветить проблему комплексно и всесторонне.

Результаты. Изучая проблему, автор пришел к следующим выводам: феномен русского языка в этнокультурном пространстве Украины обусловлен рядом исторических, политических и экономических причин, которые формировались в течение многих лет; если на первых этапах украинской истории русский язык внедрялся административными методами, то сегодня он превратился в самостоятельно функционирующий организм; русский язык де факто становится интегрирующим фактором формирования второй культуры, которая теснит позиции традиционной украинской, однако не уничтожает ее; такая ситуация на региональном уровне не составляет угрозы украинской государственности, поскольку выстраивается на языковом, а не этнокультурном принципе; эти процессы во многом являются следствием общемировых тенденций глобализации, что охватили украинское пространство не только в сфере культуры, но и экономики, политики; не нужно забывать, что русский язык является международным и используется не только на пространстве СНГ, но и за его пределами; учитывая вышеупомянутое, утверждать о целеустремленной экспансии русского языка ошибочно.

Научная новизна. Установлена взаимосвязь между состоянием языкового вопроса в Украине и развитием ее этнокультурного пространства.

Практическая значимость. Заключается в предложениях деполитизации языкового вопроса в Украине, продвижения на рынок качественного, конкурентоспособного украиноязычного продукта (книг, музыки, кино), отказа от попыток административного вытеснения русского языка из культурного пространства Украины.

Ключевые слова: язык, культура, Украина, Российская Федерация, этнокультурное пространство, этнос, присутствие.

Objective. To study social and philosophical aspects of Russian language presence in ethnocultural space of Ukraine.

Methods. Dialectical approach to cognition of socio-philosophic reality and objective view on socio-political events of today make the theoretical and methodological basis of the article. Taking it into account the author bases the research on general scientific and theoretic methods of analysis, synthesis, abstraction, generalization, analogy, observation, description etc. There is a range of certain philosophic and interdisciplinary methods: induction and deduction, comparative and historic, problematic-chronologic, statistic and analytical methods. All that enables to avoid schematism and subjectivism, to consider the problem in different ways.

Results. *The author of the research makes the following conclusions: the phenomenon of the Russian language in ethnocultural space of Ukraine is determined by a number of historical, political and economic factors which have been formed for many years; at the first stages of Ukrainian history the Russian language was introduced by administrative methods, but nowadays it acts as a self-functioning organism; Russian de facto becomes an integrative factor of formation of the second culture which influences traditional Ukrainian culture without destroying it; this situation on regional level represents no threat to the statehood of Ukraine, as it has been built upon lingual principle but not upon the ethnocultural one; these processes in many aspects are the consequence of general world trends of globalization which has embraced the Ukrainian space not only in cultural sphere, but in economy and politics, either etc.; we must not forget that Russian is an international language and it is not used only in the CIS; considering the abovementioned problems it is wrong claiming the intentional expansion of the Russian language.*

Scientific novelty. *The connection between the state of the language problem in Ukraine and the development of its ethnocultural space are defined.*

Practical value *is represented by propositions of avoidance of making from the language problems in Ukraine the political ones, promotion of competitive Ukrainian-language products (books, music, films) of higher quality to the market, avoiding pushing out the Russian language from the cultural space of Ukraine.*

Key words: *language, culture, Ukraine, the Russian Federation, ethnocultural space, ethnicity, presence.*

*Рекомендовано до публікації д-ром філос.
наук, проф. С.В. Дрожжиною.
Дата надходження рукопису 09.04.2013 р.*